

Л.М.ЖВАНКО *

ПРОЦЕС ФОРМУВАННЯ ЕТНІЧНИХ КОМІТЕТІВ ДОПОМОГИ БІЖЕНЦЯМ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

На підставі широкого кола джерел висвітлюється процес формування під час Першої світової війни мережі етнічних комітетів допомоги біженцям, які знайшли тимчасовий притулок на українських землях Російської імперії.

Ключові слова: Перша світова війна, етнічні комітети, біженці, Російська імперія, допомога біженцям.

Перша світова війна спричинила не лише появу значної кількості біженців на теренах Російської імперії, а й викликала зростання національної самосвідомості етносів, що входили до складу цієї держави. Відтак закономірним бажанням стало прагнення надати допомогу та підтримку своїм співвітчизникам, які пізнали на собі трагедію біженської долі. Місцеві громади поляків, литовців, латишів, сербів, вірмен, євреїв тощо, котрі проживали на українських землях імперії Романових, створили для цього мережу спеціальних комітетів.

Окреслена проблематика, яка у вітчизняній історіографії комплексно ще не студіювалася, у переддень столітньої річниці від початку цього глобального світового конфлікту викликає жвавий інтерес серед науковців. Нині спостерігається «справжній бум дослідження в галузі соціальних аспектів Першої світової війни. [...] Це, безперечно, зумовлено кардинальною зміною умов історичного процесу на початку 1990-х рр.»¹. Одним із найбільш висвітлених у вітчизняній історіографії аспектів можна назвати формування й діяльність різних благодійних спілок, які виникли на хвилі патріотичного піднесення перших місяців війни. Приміром, у розвідках О.Доніка², Н.Загребельної³ та І.Коляди⁴ започатковано ґрунтовні дослідження процесу становлення, структуризації, соціальної бази та діяльності «провідних гуманітарних організацій в Україні періоду Першої світової війни».

Доля біженців – поляків, латишів, литовців, євреїв, представників інших етнічних груп, які знайшли тимчасовий притулок в Україні, – цікава тема для

* Жванко Любов Миколаївна – доктор історичних наук, професор кафедри історії і культурології Харківського національного університету міського господарства імені О.М.Бекетова
E-mail: zhvan2012@gmail.com

¹ Ресніт О. Україна в період Першої світової війни: історіографічний аналіз // Український історичний журнал. – 2004. – №4. – С.3.

² Донік О.М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914–1918 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип.ІV. – К., 2002. – С.155–182; Його ж. Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни // Там само. – Вип.ІХ. – К., 2005. – С.61–86.

³ Загребельна Н.І. Провідні гуманітарні громадські організації в Україні у період Першої світової війни: створення, структура, соціальна база, джерела фінансування // Там само. – Вип. VI. – К., 2003. – С.255–269; Її ж. Громадські гуманітарні організації в Україні у роки Першої світової війни: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2004. – 244 с.

⁴ Загребельна Н., Коляда І. Велика війна: українство і благодійність (1914–1917 рр.). – К., 2006. – 193 с.

дослідження. Один із найбільш розроблених її «векторів» – польський⁵. Проте питання латишів, румунів, сербів тощо перебувають поки що на початковій стадії⁶. Дотична до заявленої проблематики ґрунтовна студія Л.Білоус, присвячена депортаційним акціям російської влади щодо єврейського населення, де авторка торкається й проблеми формування комітетів допомоги біженцям цієї національності⁷.

Серед іноземних істориків слід згадати британця П.Гетрелла та його статтю, присвячену дослідженню феномену переселення людей за воєнної доби, самоідентифікації біженців, особливостей перебування в тилових губерніях поляків, латишів, росіян⁸. Досить цікаву, неоднозначну й дискусійну тезу дослідник висловив у присвяченому українським вигнанцям сюжеті під назвою «Малоросія: Незручні біженці»:

«Біженство підтверджувало респектабельність культивування національної самосвідомості й додавало життєздатності діям, які були наслідком особливостей національної ідіоми. Біженці були мобілізовані у “хрестовий” похід на підтримку національного відродження та, зрештою, створення або відновлення національної єдності»⁹.

Польську історіографію біженства Першої світової війни представлено узагальнюючою працею М.Коженювського, М.Мондзика й Д.Тарасюка, в якій аналізується процес формування комітетів допомоги польським біженцям у тилових губерніях Російської імперії¹⁰. У статтях професора М.Мондзика виокремлено питання становлення та діяльності відділень Польського центрального комітету допомоги жертвам війни на Волині¹¹.

Уже на початку збройного конфлікту для соціального захисту етнічних біженців було створено низку комітетів, які, серед іншого, мали свої відділи і в

⁵ *Лихачова Т.М.* Культурно-просвітницька робота серед біженців-поляків з Королівства Польського в роки Першої світової війни // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії: Зб. наук. праць. – Вип.10. – X., 2007. – С.86–94; *Її ж.* Польські біженці в Росії (серпень 1914 р. – листопад 1917 р.): Дис. ... канд. іст. наук. – X., 2010. – 220 с.; *Її ж.* Польські організації допомоги жертвам війни в системі державної та суспільної опіки над біженцями на Сході (1914–1921 pp.) // *Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI wieku / Pod red. H.Strońskiego, G.Seroczyńskiego.* – Olsztyn; Charków, 2010. – С.33–51. Див. також: *Жванко Л.* Польські біженці Першої світової війни в Харкові // Формування історичної пам'яті: Польща і Україна: Мат. міжнар. наук.-практ. конф., 12 трав. 2007 р. – X., 2008. – С.18–33; *Її ж.* Перша світова війна і проблеми польських біженців в Україні (1914–1918 pp.) // *Res Historica.* – Т.30. – Lublin, 2010. – С.79–108.

⁶ *Жванко Л.М.* Румунські біженці Першої світової війни на Полтавщині // Архіви і документальна спадщина Полтави: минуле, сучасне, перспективи: 1903–2003: Наук.-практ. конф. – Полтава, 2003. – С.208–215; *Її ж.* Іноземні біженці Першої світової війни в Україні // Київська старовина. – 2005. – №3. – С.77–93; *Zvanko L.* Latvies bēgļi Pirmā pasaules kara gados Harkovā (1915–1916) // *Latvijas Kara museum gadagrāmata.* – Kh.; Rīga, 2009. – L.19–38.

⁷ *Білоус Л.В.* Депортації єврейського населення на території Російської імперії під час Першої світової війни // Український історичний журнал. – 2011. – №2. – С.65–79.

⁸ *Гетрелл П.* Беженцы в России в период Первой мировой войны // Исторические записки: Статьи. – Т.4 (122). – Москва, 2004. – С.46–72.

⁹ Там же. – С.65.

¹⁰ *Korzeniowski M., Mądzik M., Tarasiuk D.* Tułaczy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej. – Lublin, 2007. – 238 s.

¹¹ *Mądzik M.* Polskie organizacje niesienia pomocy ofiarom wojny na Wołyniu w latach I wojny światowej // *Ucrainica Polonica.* – 2004. – №1. – С.112–121.

українських губерніях Росії. Офіційна влада, даючи дозволи на їх діяльність, безумовно, до певної міри прагнула перекласти турботу про цих людей на плечі громадськості. З іншого боку, війна показала, наскільки міцне почуття етнічної солідарності, коли місцеві поляки, литовці, латиші, євреї тощо жертвували свої помешкання, кошти, одяг, взуття для допомоги біженцям. Досить влучно визначив завдання відповідних комітетів, яке можна спроекувати на місію всіх етнічних інституцій, представник харківської польської громади І.Карсницький: «Головним завданням польських організацій Харкова стала не лише організація матеріальної допомоги землякам, а й прагнення, щоби польські вигнанці, закинуті воєнними подіями на чужину, не втратили усвідомлення своєї національності»¹².

Слід зазначити, що на офіційному рівні було затверджено діяльність низки етнічних комітетів, представники яких увійшли до складу Особливої наради з облаштування біженців – державної структури з урегулювання біженецької проблеми в Російській імперії. Серед них – Центральний громадянський комітет губерній Царства Польського, Польський центральний комітет допомоги жертвам війни, Вірменський центральний комітет допомоги постраждалим від війни, Центральний єврейський комітет допомоги жертвам війни (російська дослідниця М.Златіна подає його назву як «Єврейський комітет допомоги постраждалим від війни і погромів»¹³), Комітет Бакинського мусульманського благодійного товариства, Латиський центральний комітет з надання допомоги біженцям, Центральний комітет Литовського товариства з надання допомоги постраждалим від війни, Головне правління Грузинського товариства в Тифлісі¹⁴. Цей крок демонстрував лояльність влади до етнічних меншин, прагнення затушувати можливі конфлікти на цьому ґрунті, а також був альтернативою «політично небезпечним» Всеросійському земському союзу та Всеросійському союзу міст¹⁵. Натомість для етнічних комітетів перебування в такій ситуації дозволяло отримувати фінансування з державного бюджету. З іншого боку, ці структури були під наглядом МВС Росії. В одній із доповідних записок, адресованих директорові департаменту поліції, зазначалося: «Під прапором допомоги біженцям сформувалися суто політичні польські організації. [...] Подібний характер мають організації литовців і латишів»¹⁶.

Найвпливовішим серед польських етнічних організацій став Центральний громадянський комітет губерній Царства Польського (ЦГК), який у межах Російської імперії відіграв важливу роль в організації соціального захисту біженців¹⁷, а ще більше – збереження в їхньому середовищі національної ідентичності. Свою діяльність інституція розпочала 10 серпня 1914 р. у Варшаві.

¹² Съезд о беженцах // Южный край. – 1915. – 1 декабря.

¹³ Златина М.А. Проблема еврейского беженства в России в период Первой мировой войны (июль 1914 – зима 1915/1916 гг.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Санкт-Петербург, 2010. – С.19.

¹⁴ Положение об обеспечении нужд беженцев // Собрание указаний и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате, 1915. – Т.1: Второе полугодие. – №242. – 1 сентября 1915 г. – Петроград, 1915. – С.2425.

¹⁵ Лихачова Т. Польські організації допомоги жертвам війни... – С.50.

¹⁶ Думова Н.Г. Кадетская партия в период Первой мировой войны и Февральской революции. – Москва, 1988. – С.39.

¹⁷ Korzeniowski M. Tułaczy los... – S.51–52.

Ініціаторами створення, за підтримки промислових, кредитних, банківських та інших товариств, виступили члени Центрального аграрного товариства Польщі¹⁸. Згодом окупаційна німецька влада, звинувативши комітет у «про-російській орієнтації», оголосила про його розпуск¹⁹. У зв'язку з цим ЦГК було перенесено до Петрограда, де з 24 серпня 1915 р. і розпочався новий етап його діяльності. Відтепер до нього входили польські громадські діячі, котрі проживали в Росії: А.Леднецький, Л.Кроненберг, Ф.Новодворський, В.Жуковський, І.Геллер, С.Глезнер, Г.Свенцицький та І.Гарусевич²⁰. Очолювали структуру С.Святополк-Четвертинський (голова) та В.Ґрабський (віце-голова)²¹. Останній також виступав головним представником ЦГК у справі захисту інтересів польських біженців в урядових інстанціях Росії.

9 вересня 1915 р. міністр внутрішніх справ князь М.Щербатов розіслав губернаторам і градоначальникам спеціальний циркуляр, відповідно до якого головним завданням ЦГК стало надання допомоги при перевезенні, розміщенні та облаштуванні на нових місцях біженців-селян із губерній Царства Польського. У зв'язку з цим висловлювалося прохання всіляко сприяти вповноваженим комітету у цій справі²². Фактично за умов відсутності законодавчого регулювання діяльності ЦГК циркуляр давав можливість його представникам налагоджувати стосунки з місцевою владою. При цьому ставлення офіційної та місцевої влади до комітету не було прихильним, а часом і відверто ворожим²³.

Серед напрямів роботи ЦГК слід назвати пошук коштів на справу підтримки біженців, допомогу органам місцевого самоврядування, які займалися проблемами вигнанців, відкриття з дозволу влади в місцях розселення поляків дитячих притулків, шкіл, забезпечення роботою, харчуванням, одягом та ін. Зрозуміло, що такий обсяг завдань, за наявності значної кількості польських біженців та їх територіальної розпорошеності, вимагав структурування комітету, відкриття широкої мережі місцевих представництв. 14–15 жовтня 1915 р. на загальному зібранні ЦГК було схвалено ініціативу М.Лютославського щодо направлення в різні регіони імперії спеціальних уповноважених. Інститут уповноважених або представників ЦГК було запроваджено й на рівні губерній, а за потреби – навіть повітів²⁴. Територію європейської Росії було поділено на сім районів, які, своєю чергою, склалися з 47 округів (губерній). Українські губернії ввійшли до трьох районів²⁵. У складі західного з центром у Рославі (головновповноважений С.Войцехівський) перебувала Чернігівщина, де інтереси ЦГК представляв Е.Реттингер²⁶. У складі південно-західного з центром у Києві

¹⁸ *Plygawko D.* Sienkiewicz w Szwajcarii. – Poznań, 1986. – S.18.

¹⁹ *Holzer J.* Polska w pierwszej wojnie światowej. – Warszawa, 1967. – S.22.

²⁰ Центральный варшавский обывательский комитет в Петрограде // Известия Киевской городской думы. – 1915. – С.169–170.

²¹ *Korzeniowski M.* Tułaczy los... – S.55.

²² Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф.18. – Оп.21. – Спр.110. – Арк.4.

²³ Див.: Съезд о беженцах // Южный край. – 1915. – 1 декабрия.

²⁴ ДАХО. – Ф.18. – Оп.21. – Спр.42. – Арк.4.

²⁵ *Korzeniowski M.* Tułaczy los... – S.62.

²⁶ Центральный державный исторический архив Украины, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.715. – Оп.1. – Спр.1567. – Арк.1.

(головновповноважений П.Гурський) – Бессарабська, Київська, Волинська, Подільська й Херсонська губернії²⁷. Слід зауважити, що організацію допомоги полякам на території Київщини провадив окремий відділ Київського округу, роботою якого керував С.Москалевський. Координацією заходів на решті території займався «відділ чотирьох губерній» з П.Гутовським на чолі²⁸. І на решті, у складі південного району з центром у Харкові (головновповноважений В.Гутовський) опинилися Харківщина, Полтавщина, Катеринославщина й Таврія²⁹. Уповноваженим ЦГК у Полтавській губернії працював дворянин В.Карпинський, у Харківській – Т.Ясенський, а з 1 листопада 1916 р. – статський радник І.Дилевський³⁰. Загалом у різний час у штаті співробітників ЦГК було 43–53 повноважених, 302–445 інструкторів різних рівнів, 2205 провідників, 70 ксьондзів³¹. Кожному з польських провідників видавалася нарукавна пов'язка з емблемою ЦГК, 100 руб. на перші потреби партії біженців, книжка для записування витатків, а також спеціальне посвідчення на опікування ввіреними людьми³².

На початку червня 1915 р. на теренах Російської імперії функціонувало 554 місцевих осередки ЦГК. Найменшими його адміністративними одиницями були повітові відділення, підпорядковані вповноваженому округу (губернії). Ці відділення мали велике значення для організації справи, оскільки вони найтісніше контактували з біженцями³³. На українських теренах Росії також було сформовано мережу губернських, повітових та міських представництв ЦГК. Наприклад, широку діяльність розгорнуло відділення в Києві, до складу якого входило кілька секцій – організаційна, касово-бухгалтерська, евакуаційна, матеріальної допомоги, морально-релігійна, освітня та ін.³⁴ У Харківській губернії функціонувало вісім повітових комітетів³⁵. При цьому в Ізюмському повіті, де тимчасовий притулок знайшли 1060 біженців, було створено два відділення ЦГК – у містечках Слов'янську та Краматорську, які очолили, відповідно, Б.Свинарський і Л.Гужевський³⁶. До Сум, де проживало 1839 поляків (чи не найбільше серед повітових міст губернії), для організації допомоги їм із Петрограда навіть прибув представник ЦГК Я.Домбровський³⁷.

Ще однією інституцією, яка на загальноімперському рівні опікувалася біженцями-поляками, було Польське товариство допомоги жертвам війни, створене 29 серпня 1914 р. в Петрограді³⁸. Першочергово воно, як зазначалось у затверженому місцевим градоначальником статуті, мало назву Товариство допомоги бідним сім'ям поляків, які беруть участь у війні та нужденному

²⁷ Лухачова Т. Польські організації допомоги жертвам війни... – С.50.

²⁸ Korzeniowski M. Za Złotą Bramą: Działalność społeczno-kulturalna Polaków w Kijowie w latach 1905–1920. – Lublin, 2009. – S.105.

²⁹ ДАХО. – Ф.18. – Оп.21. – Спр.110. – Арк.10.

³⁰ Там само. – Спр.201. – Арк.1–3.

³¹ Лухачова Т. Польські організації допомоги жертвам війни... – С.45.

³² Korzeniowski M. Tułaczy los... – S.68.

³³ Ibid. – S.55, 66.

³⁴ Korzeniowski M. Za Złotą Bramą... – S.104.

³⁵ ДАХО. – Ф.18. – Оп.21. – Спр.16. – Арк.6, 9, 19, 24–29, 48–49.

³⁶ Там само. – Спр.22. – Арк.31; Спр.16. – Арк.29.

³⁷ Жванко Л. Перша світова війна і проблеми польських біженців в Україні... – С.87.

³⁸ Mądziak M. Polskie organizacje niesienia pomocy... – S.112.

польському населенню, постраждалому від воєнних дій³⁹. Проте в листуванні, а згодом і вжитку закріпився скорочений варіант – Польське товариство допомоги жертвам війни (ПТДЖВ). Ініціаторами його створення виступили представники петроградської «полонії» Р.Квятковський, редактор часопису «Голос польський», присяжний повірений Б.Ольшамовський і дійсний статський радник, депутат Державної думи Г.Свенцицький⁴⁰. Головою комітету став промисловець В.Жуковський. Метою його діяльності проголошувалося «надання допомоги та сприяння безпосереднім і опосередкованим жертвам війни»⁴¹. Фонди комітету передбачалося формувати з добровільних членських внесків, проведенням благодійних зборів, отриманням прибутків від концертів, лекцій, наукових бесід та ін.⁴²

Польське товариство допомоги жертвам війни за своїм статусом було громадською інституцією, у роботі якої активну участь брали представники так званої старої польської еміграції в Росії, а також ті, хто прибув у 1914–1915 рр. Натомість ЦГК, на думку М.Мондзика, був офіційною урядовою інстанцією, котра отримувала кошти від російського уряду⁴³. Вітчизняна дослідниця Т.Лихачова встановила, що з осені 1915 р. ПТДЖВ також почало отримувати урядові дотації на допомогу біженцям⁴⁴. Важливим аспектом у діяльності ЦГК і ПТДЖВ стало розмежування сфер впливу на біженців, котре ґрунтувалося на принципі їх розселення. Так, ЦГК опікувався тими, хто знайшов тимчасовий притулок у сільській місцевості, а ПТДЖВ – містянами⁴⁵.

ПТДЖВ складався з 237 відділень, де працювало близько 25 тис. осіб⁴⁶. Досить ефективним процес створення місцевих осередків товариства був саме на українських землях⁴⁷ – як у великих губернських центрах (Київ, Житомир, Херсон), так і повітових містечках (Лохвиця, Конотоп, Юзівка, Краматорськ, Слов'янськ)⁴⁸. Перші відділення відкрилися у вересні 1914 р. в Одесі та Катеринославі⁴⁹. Наприкінці жовтня 1914 р. розпочав свою роботу київський осередок, котрий, маючи у структурі 10 секцій і 800 працівників, вийшов на першу позицію серед українських відділень⁵⁰. Це була «найбільш динамічна польська благодійна організація»⁵¹.

За підрахунками польських істориків, на українських землях упродовж 1914–1916 рр. було створено 115 відділень ПТДЖВ. Із них 77 функціонувало в Київському окрузі, який охоплював Подільську (26 відділень), Київську (20),

³⁹ ДАХО. – Ф.29. – Оп.1. – Спр.667. – Арк.5.

⁴⁰ Устав Общества вспомоществования бедным семействам поляков, участвующих в войне, и бедствующему польскому населению, пострадавшему от военных действий. – Петроград, 1914. – С.7.

⁴¹ Там же. – С.1.

⁴² Там же. – С.6.

⁴³ *Mądzik M.* Polskie organizacje niesienia pomocy... – S.113.

⁴⁴ *Лихачова Т.М.* Польські біженці в Росії (серпень 1914 р. – листопад 1917 р.). – С.122.

⁴⁵ ДАХО. – Ф.18. – Оп.21. – Спр.157. – Арк.35.

⁴⁶ *Гатрелл П.* Беженцы в России в период Первой мировой войны. – С.62.

⁴⁷ *Korzeniowski M.* Tułaczy los... – S.97.

⁴⁸ Ходатайство об открытии польской школы // Полтавский день. – 1916. – 20 июля; ДАХО. – Ф.29. – Оп.1. – Спр.683. – Арк.1; Спр.700. – Арк.2.

⁴⁹ *Korzeniowski M.* Tułaczy los... – S.89.

⁵⁰ *Ibid.* – S.93.

⁵¹ *Mądzik M.* Polskie organizacje niesienia pomocy... – S.114.

Волинську (22), Чернігівську (6) і Полтавську (3 відділення) губернії⁵². На території Харківщини було створено 5 відділень (у Харкові, Слов'янську, Сумах, Ізюмі, Краматорську). На Катеринославщині, Херсонщині й Таврії – 14, 6 і 7 відділень. Подеколи їх керівниками виступали місцеві ксьондзи⁵³.

Процес відкриття відділення можна відтворити на прикладі діяльності польської діаспори Харкова. Ініціаторами його створення виступили поляки, котрі тривалий час проживали у цьому місті. Зауважимо, що на початку Першої світової війни тут діяла громадська організація «Польський дім», котра й гуртувала навколо себе активних діячів. Головою її був І.Вільга, інженер-технік, який працював у Союзі гірничопромисловців Півдня Росії, а його заступником – І.Карсницький, також інженер за фахом. Останній про події літа 1915 р. восени того ж року згадував:

«Доля занесла багато таких біженців до нашого міста, де вони опинилися у чужому для себе середовищі, без сімей, не знаючи, що їм робити й куди звернутися. Група місцевих діячів, згуртувавшись навколо місцевого римо-католицького костелу, попечительства про бідних, прийняла близько до серця долю цих перших польських жертв війни. Кількість біженців, яка щодня зростала, вимагала створення міцної організації»⁵⁴.

15 травня 1915 р. ініціативна група – І.Вільга, М.Вільга, І.Тайлор, І.Карсницький, З.Щавинський, Р.Щавинська, С.Виршило, Й.Дворжанчик та О.Дворжанчик – направила харківському губернаторові прохання дати дозвіл на відкриття в місті відділення⁵⁵. Відповідно до законодавства усі пройшли перевірку в місцевій поліції на предмет «політичної благонадійності»⁵⁶. За деякий час було отримано позитивну відповідь. Головою відділення обрали С.Виршила, віце-головою – Й.Дворжанчика, який на той час працював завідувачем під'їзних шляхів і перебував у складі правління Олексіївського гірничопромислового товариства, заснованого підприємцем О.Алчевським⁵⁷.

Близько 160 членів місцевої громади, тобто майже всі активні діячі «Польського дому», віддавали «безкоштовно свій час на послуги Польського комітету й лише посади, які вимагали роботи впродовж цілого дня, обслуговуються платними працівниками, кількість яких склала 24»⁵⁸. При цьому представниці польської громади Марія Вільга, Регіна Щавинська, Олена Дворжанчик, Марія Карсницька, Олена Виршило та багато інших, виконуючи в тогочасному все ще патріархальному суспільстві функції матерів і дружин, разом зі своїми чоловіками брали активну участь в організації допомоги землякам, переймаючись проблемами біженців. Успішна діяльність польської громади Харкова

⁵² Korzeniowski M. Tułaczy los... – S.93–94.

⁵³ Ibid. – S.96–97.

⁵⁴ Труды Харьковского областного съезда Всероссийского союза городов по вопросу об устройстве и эвакуации беженцев, Харьков, 29, 30 ноября – 1 декабря 1915 г. – X., 1916. – С.76.

⁵⁵ ДАХО. – Ф.29. – Оп.1. – Спр.667. – Арк.2.

⁵⁶ Там само. – Арк.13.

⁵⁷ Хрянін Е. Участь підприємців та акціонерних товариств із Польщі в економічному розвитку Харкова і губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) // Польська діаспора у Харкові: історія та сучасність: Мат. наук. конф., 24 квітня 2004 р. – X., 2004. – С.78.

⁵⁸ Труды Харьковского областного съезда Всероссийского союза городов... – С.77.

з організації допомоги співвітчизникам, на думку І.Карсницького, залежала від того, що «завдяки випробуваному почуттю патріотизму поляків на чужині вдалося побороти значні труднощі та створити такі організації, якими можна пишатися, а свідома громадська позиція їх діячів полегшила не одну тяжку долю і втерла не одну зронену сльозу»⁵⁹. Для організації співпраці з іншими структурами міста, які опікувалися біженцями, товариство направило туди своїх представників. Так, у засіданнях міського комітету Всеросійського союзу міст брали участь І.Карсницький, С.Виршило, а кандидатами було обрано Е.Тайлор і К.Гольян⁶⁰.

В Україні, крім відділень ЦГК та ПТДЖВ, які відіграли значну роль у житті польських біженців⁶¹, також діяли філії Товариства допомоги бідним сім'ям поляків, Польського комітету санітарної допомоги⁶², Польського львівського допоміжного комітету, який опікувався біженцями, прибулими з Австро-Угорщини⁶³. Серед його відділень слід назвати київське й харківське. Останнє допомагало майже 2 тис. вигнанців⁶⁴. Частина з них проживала у чотирьох притулках у селищах Харківського повіту та Сумах⁶⁵. У Києві та Харкові діяли ще й відділення Ради з'їздів польських організацій допомоги жертвам війни, що виникла влітку 1915 р. в Москві як противага суперництву між ЦГК і ПТДЖВ⁶⁶.

У 66 містах Російської імперії було засновано й цілу низку місцевих римо-католицьких добродійних комітетів. 14 із них функціонувало у Житомирі, Катеринославі, Києві, Кривому Розі, Луганську, Маріуполі, Миколаєві, Одесі, Полтаві, Рівному, Олександрівську, Умані, Чернігові, Шепетівці⁶⁷. Організаторами комітетів виступали члени місцевих польських громад і товариств. Важливим осередком збереження національної ідентичності було об'єднання «Польський дім», котре діяло, серед іншого, у Харкові та Одесі⁶⁸. На початок Першої світової війни досить потужними за своїми фінансовими можливостями були польські діаспори Києва й Одеси, де проживало, відповідно, 44,4 тис. і 20 тис. етнічних поляків⁶⁹. При цьому однією з найбільш організованих національних громад «південної Пальміри» була саме польська⁷⁰.

На початку 1916 р. організацією допомоги своїм співгромадянам у Києві займалося 16 спілок різного спрямування, у тому числі товариства

⁵⁹ Там же. – С.76.

⁶⁰ ДАХО. – Ф.29. – Оп.1. – Спр.667. – Арк.12.

⁶¹ *Mądzik M.* Polskie organizacje niesienia pomocy... – S.113.

⁶² *Жванко Л.* [Рец.]. *Korzeniowski M., Mądzik M., Tarasiuk D.* Tułaczy los: Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej, Lublin, 2007, 238 s. // Український історичний журнал. – 2008. – №3. – С.224.

⁶³ *Korzeniowski M.* Tułaczy los... – S.115.

⁶⁴ ДАХО. – Ф.18. – Оп.21. – Спр.235. – Арк.164.

⁶⁵ Там само. – Спр.102. – Арк.14.

⁶⁶ *Korzeniowski M.* Tułaczy los... – S.120.

⁶⁷ *Słodkowski W.* Statystyczna księga wygnańców polskich podczas wojny europejskiej w latach 1914–1916. – Moskwa, 1916. – S.XIV–XV.

⁶⁸ *Николаенко О.О.* Участь поляків у громадському житті Північного Причорномор'я наприкінці XIX – на початку XX ст. [Електронний ресурс]: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/lans/2010_5/5-4.pdf

⁶⁹ *Korzeniowski M.* Tułaczy los... – S.41.

⁷⁰ *Джумиґа Є.Ю.* Умови життя дітей в Одесі під час Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.): соціально-економічний аспект // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. XIX. – К., 2003. – С.375.

(польських лікарів, опіки польських дітей, любителів мистецтва, страхові й кооперативні), гуртки (польських жінок, польських літераторів і журналістів), а також польський театр та ін.⁷¹ В Одесі працювало 7 польських товариств: Спілка рівноправності жінок, Товариство добродійності, Дім Марії та ін. При Католицькому благодійному товаристві було засновано комітет допомоги біженцям, роботою якого керував представник польської громади міста К.Рудковський⁷².

Крім того, комітети відкривалися й у містах, де були незначні за чисельністю польські діаспори. Наприклад, у Полтаві місцеві поляки створили комітет із надання допомоги біженцям. До його складу ввійшли Л.Королець (голова), М.Веселовська, В.Ярошевський, В.Лизишевський, Л.Августович, М.Кондрацький, М.Кондрацька, Є.Желидовський, місцевий ксьондз Ш.Повилане, С.Машковський, В.Стинецький, М.Фляшинська, А.Миляк, В.Маєвський, А.Горновський⁷³. Подібні комітети діяли й в окремих повітових населених пунктах.

За словами П.Гетрелла, «біженство розглядалося як катастрофа для латиського народу й одночасно воно сприяло відкритій національній агітації»⁷⁴. При цьому Я.Голдманіс, один із представників проросійськи налаштованої буржуазії Латвії, наголосив на необхідності пошуку дієвих форм і методів збереження народу, якому загрожувала небезпека бути розсіяним на теренах імперії⁷⁵. У зв'язку з цим 30 серпня 1915 р. у Петрограді на з'їзді латиських товариств і організацій основним питанням стала проблема земляків, котрих спіткала доля біженців⁷⁶. На підставі однієї з ухвал було утворено Латиський центральний комітет із надання допомоги біженцям, який координував діяльність близько 260 своїх місцевих відділень. Активними діячами новоутвореної організації виступили політичні та громадські діячі В.Олав, А.Берг, Ф.Гросвальд, А.Кліве, Я.Чаксте та ін. На неокупованих німцями територіях Латвії діяв Прибалтійський комітет із надання допомоги біженцям (К.Ульманіс, М.Антоніс, М.Скуїєніекс)⁷⁷.

В українських містах нечисленні громади латишів узяли під захист постраждалих від війни земляків. Проілюструвати це можна на прикладі Харкова. Сучасники відзначали, що передусім із прибуттям до чужого міста біженці шукали латиську громаду:

«Місцеву невелику малозгуртовану латиську колонію наплив виселенців заскочив абсолютно зненацька, оскільки ніяких повідомлень про відправку їх на південь не було. Проте перші ж прибулі біженці почали розшукувати у Харкові Латиське товариство та звертатися до нього по допомогу й пораду»⁷⁸.

⁷¹ *Stodkowski W.* Statystyczna księga wygnańców polskich... – S.XII–XIV.

⁷² Помощь беженцам // Одесский листок. – 1915. – 23 августа.

⁷³ ЦДІАК України. – Ф.321. – Оп.1. – Спр.236. – Арк.16–16 зв.

⁷⁴ *Гетрелл П.* Беженцы в России в годы Первой мировой войны. – С.61.

⁷⁵ Див.: *Смирин Г.* Основные факты истории Латвии. – Рига, 1999. – С.62.

⁷⁶ Съезд латышских обществ // Одесский листок. – 1915. – 31 августа.

⁷⁷ *Смирин Г.* Основные факты истории Латвии. – С.62.

⁷⁸ Труды Харьковского областного съезда Всероссийского союза городов... – С.92.

На 1900 р. у Харкові проживало 150 латишів лютеранського віросповідання, які займалися приватним підприємництвом і обробітком землі. Роком раніше під керівництвом Х.Дампеля та «вільного художника» А.Юр'яна було створено Латиське товариство взаємної допомоги, до складу котрого входило 50 членів⁷⁹. За рахунок проведення благодійних концертів, танцювальних вечорів та інших акцій воно надавало матеріальну допомогу непрацездатним латишам, сиротам і багатодітним латиським сім'ям⁸⁰.

Улітку 1915 р. саме Латиське товариство взаємної допомоги взяло на себе обов'язки із задоволення потреб земляків-біженців. Його правління, розуміючи, що в обмежених рамках поточного статусу навряд чи можлива результативна діяльність, скликало спеціальні загальні збори, де було обрано десятьох представників для розробки інструкції нової організації, покликаної надавати допомогу біженцям. 1 серпня 1915 р. губернатор М.Протасєв затвердив положення про Харківський комітет із надання допомоги біженцям-латишам. 13 серпня посадовцеві було представлено список членів його правління, до якого ввійшли К.Лац (голова), Р.Симонович (заступник голови), А.Муровський (касир), М.Румнек (заступник касира), М.Балкіт (секретар)⁸¹. Подібним чином діяли й латиші Одеси. Наприкінці вересня 1915 р. міська газета писала: «До Одеси прибувають латиські біженці. Відтак латиші, які живуть в Одесі, пішли назустріч своїм братам і заснували товариство допомоги. Комітет уже зареєстрував 220 біженців»⁸². На осінь 1915 р. латиські комітети допомоги біженцям діяли в Катеринославі⁸³, Миколаєві⁸⁴ та інших містах України. Слід зазначити, що характерною рисою їх діяльності стало залучення до своєї роботи найбільш соціально активних вигнанців.

Забезпеченням духовно-освітніх потреб латиських біженців займалася «культурна асоціація» – комітет Латиського товариства допомоги біженцям Прибалтійського краю «Батьківщина»⁸⁵. Із дозволу відділу з облаштування біженців МВС він організував відрядження в місця розселення латишів лютеранських священиків. Так, у грудні 1915 р. до Харкова було направлено пробста К.Ірбе, географію духовної діяльності котрого обіймала Катеринославська, Курська та Харківська губернії⁸⁶. У другій половині листопада 1915 р. у Харкові за ініціативи місцевих латишів та за активної участі «інтелігентних біженців» відкрилося відділення цього товариства. До його складу ввійшли А.Юр'ян, його дружина Є.Юр'ян, Х.Кергалв, П.Смурге, Ф.Дуцен, Я.Кальнин, А.Кантер, А.Шиффер, Ф.Думе (біженець, робітник заводу «Загальна компанія електрики»), Ж.Кольберг (капітан далекого плавання), його дружина О.Кольберг,

⁷⁹ Мухіна І.Г. Участь національних меншин у суспільно-політичному та економічному житті Харківської губернії (XIX – початок XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2006. – С.14.

⁸⁰ Žvanko Ļ. Latvies bēgļi Pirmā pasaules kara gados Harkovā (1915–1916). – L.23.

⁸¹ ДАХО. – Ф.29. – Оп.1. – Спр.714. – Арк.8.

⁸² Хроника // Одесский листок. – 1915. – 24 сентября.

⁸³ Хроника // Приднепровский край: Вечерний выпуск. – 1915. – 24 октября.

⁸⁴ Пархоменко В.А. Громадське життя Миколаєва в роки Першої світової війни (1914–1918) [Електронний ресурс]: www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Npchdu/History/2004.../19-20.pdf

⁸⁵ Гатрелл П. Беженцы в России в годы Первой мировой войны. – С.61.

⁸⁶ ДАХО. – Ф.18. – Оп.21. – Спр.114. – Арк.6.

Я.Крумінен (учитель), К.Недра, Е.Крогзем (учитель)⁸⁷. Головою комітету було обрано Ж.Кольберга.

Свої відділення в українських губерніях Росії мав і Петроградський центральний комітет Литовського товариства з надання допомоги постраждалим від війни, очільником якого був член IV Державної думи М.Ічас (обов'язки керуючого справами виконував К.Тумас)⁸⁸. 21 вересня 1915 р. правління комітету одержало звернення від литовців Харкова з проханням надати дозвіл на відкриття товариства з надання допомоги постраждалим від війни та повідомити про це петроградського градоначальника, який затверджував статuti подібних організацій. Уже наступного дня було отримано позитивну відповідь, ба більше – обумовлено й асигнування відповідних коштів⁸⁹. До складу правління комітету ввійшли голова (священик М.Гавяліс), віце-голови (І.Миклашевич і С.Люткевич), скарбник (священик Ф.Ковалевський), секретарі (В.Нацевич, О.Абрамович)⁹⁰. 12 жовтня 1915 р. Харківське губерньське у справах товариств присутствіе отримало розпорядження від управління петроградського градоначальника щодо доцільності відкриття литовського комітету в місті⁹¹.

Слід зазначити, що харківське відділення поширювало свою діяльність і на повіти, де було розселено невелику кількість литовських біженців, відкриваючи там школи, оплачуючи лікування, надаючи фінансову підтримку⁹². Подібні комітети функціонували в Катеринославі⁹³ та Полтаві⁹⁴. Для надання допомоги 304 литовським біженцям, які прибули до Одеси, також було створено місцевий комітет. У багатьох випадках він проводив спільну роботу з латишами (організації розміщувалися в одному приміщенні), як-от зустріч прибулих на вокзалі, надання медичної допомоги, створення бюро праці⁹⁵.

До організації допомоги землякам-біженцям долучалися й місцеві єврейські громади. Уже на початку війни в Петрограді було створено Центральний єврейський комітет допомоги жертвам війни, який у своїй діяльності спирався на чотири впливові громадські організації – Товариство пропаганди знань і просвіти серед російських євреїв, Товариство рукоділля, Єврейську колонізаторську асоціацію та Єврейське товариство пропаганди здоров'я, що мали широку мережу місцевих представництв⁹⁶. 20–23 серпня 1915 р. в Петрограді відбувся перший легальний усеросійський з'їзд представників єврейських комітетів допомоги жертвам війни. Його учасники визнали, що справу допомоги повинен представляти єдиний центр, до складу якого входили б посланці від обласних комітетів, громадських спілок, котрі надають допомогу біженцям. Окремо було затверджено програму заходів із розселення та надання допомоги єврейським біженцям і виселенцям, прийнято до відома вже розроблену

⁸⁷ ДАХО. – Ф.29. – Оп.1. – Спр.714. – Арк.7.

⁸⁸ Там само. – Спр.807. – Арк.3.

⁸⁹ Там само.

⁹⁰ Там само. – Спр.704. – Арк.2.

⁹¹ Там само. – Арк.1.

⁹² Там само. – Ф.317. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.5.

⁹³ *Ślodkowski W.* Statystyczna księga wygnańców polskich... – S.XV.

⁹⁴ Державний архів Полтавської області. – Ф.992. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.2.

⁹⁵ Литовский комитет // Югобеженец. – 1915. – 1 ноября.

⁹⁶ *Гатрелл П.* Беженцы в России в период Первой мировой войны. – С.59.

структуру комітетів допомоги жертвам війни. З'їзд також ухвалив резолюцію щодо правового становища євреїв у Росії⁹⁷.

За неповними даними, 18 із 40 відкритих на теренах Росії відділень комітету функціонували в містах і містечках України (Біла Церква, Суми, Сквиря, Херсон, Кривий Ріг, Ніжин, Катеринослав, Умань, Богуслав, Сміла, Рівне, Житомир, Луганськ, Бахмут, Олександрівськ, Київ, Харків, Чернігів)⁹⁸. Як зазначалося у звіті Центрального єврейського комітету допомоги жертвам війни, ці відділення – «маленькі оази, що стали великими єврейськими центрами»⁹⁹. На українських землях організацією опіки єврейського біженства займалося Товариство з надання допомоги єврейському населенню, постраждалому від воєнних дій¹⁰⁰. Його ініціаторами виступили представники єврейської громади Києва: купці першої гільдії Д.Левенштейн і Х.Рубінчик, спадкові почесні громадяни міста Л.Гінзбург і І.Мершак, а також присяжний повірений М.Мазер¹⁰¹. 12 січня 1915 р. київський губернатор М.Суковкін затвердив статут. Метою діяльності товариства проголошувалося надання коштів для поліпшення матеріального становища незаможних євреїв, як у постраждалих від війни районах, так і в інших місцевостях, де перебувають біженці з територій, охоплених війною. Комітет мав право відкривати громадські їдальні, чайні, нічліжки, гуртожитки, притулки, лікарні та амбулаторії, склади й крамниці для продажу (за ціною не вище закупівельної) предметів першої необхідності¹⁰². Фонди на ці потреби передбачалося формувати з благодійних внесків, які залежали від статусу члена товариства. Так, почесні вносили одноразові пожертви в розмірі 500 руб., дійсні – 25 руб., члени-здобувачі – не менше 10 руб. і члени-співробітники – по 3 руб. щорічно. Учасники товариства отримували спеціальні посвідчення¹⁰³.

Діяльність товариства поширювалася на Бессарабську, Віленську, Вітебську, Волинську, Гродненську, Катеринославську, Київську, Ковенську, Мінську, Могильовську, Подільську, Полтавську, Таврійську (без Ялти і Сімферополя), Херсонську (без Николаєва), Чернігівську і десять губерній Привіслінського краю¹⁰⁴. Місцеві комітети дозволялося відкривати за наявності принаймні 10 членів, котрі постійно проживали у визначеній місцевості, та повідомляти про це київського губернатора¹⁰⁵.

Інформація з наявних джерел досить обмежена, проте вона дає можливість дізнатися про мережу єврейських комітетів. Так, наприкінці березня 1915 р. Єврейський комітет допомоги біженцям постав у Николаєві¹⁰⁶, а з літа – у Вінниці¹⁰⁷. Станом на січень 1916 р. на Харківщині функціонувало п'ять

⁹⁷ Златина М.А. Проблема єврейського беженства в Росии... – С.23.

⁹⁸ *Stodkowski W. Statystyczna księga wygnañców polskich...* – S.XV.

⁹⁹ Отчёт Центрального єврейського комітету допомоги жертвам війни. – Петроград, 1918. – С.45.

¹⁰⁰ Державний архів Житомирської області. – Ф.Р-405. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.1.

¹⁰¹ Там само. – Арк.11 зв.

¹⁰² Устав Общества для оказания помощи єврейскому населению, пострадавшему от военных действий. – К., 1915. – С.1.

¹⁰³ Там же. – С.3.

¹⁰⁴ Там же. – С.2.

¹⁰⁵ Там же. – С.7.

¹⁰⁶ Беженцы евреи в Николаеве // Южная Россия. – 1915. – 29 марта.

¹⁰⁷ Хроника // Юго-Западный край. – 1915. – 25 декабря.

відділень Єврейського комітету допомоги жертвам війни й Товариства допомоги бідним євреям. Роботою комітету в Богодухівському повіті керував земський лікар Д.Мендельсон, в Ізюмі – Л.Плям, у Слов'янську – Г.Гарушевич¹⁰⁸. У Куп'янському повіті єврейський підкомітет для надання допомоги біженцям під керівництвом В.Спінера функціонував при місцевій земській управі¹⁰⁹. Ініціаторами відкриття комітету допомоги євреям-біженцям у Сумах виступили рабин Епштейн, купці Рейдер, Гуревич та Штейнер, який і очолював його діяльність¹¹⁰. В Одесі місцева єврейська громада при Товаристві охорони здоров'я єврейського населення відкрила спеціальне бюро допомоги своїм землякам, постраждалим від війни¹¹¹. У Катеринославі при місцевій громаді й комітеті Товариства охорони здоров'я єврейського населення діяв комітет допомоги єврейським біженцям, який опікувався ними також і в Бахмуті, Юзівці, Луганську, Маріуполі¹¹².

У деяких випадках у структурі місцевих комітетів виділялися спеціальні комісії, що займалися окремими напрямками допомоги біженцям. Наприклад, у Харкові така комісія провадила організацію трудової допомоги вигнанцям-євреям¹¹³. У Полтаві губернська комісія Єврейського комітету допомоги жертвам війни, серед іншого, опікувалася дитячими притулками¹¹⁴.

Показово, що з початком масового напливу біженців етнічні благодійні спілки усвідомили важливість об'єднання своєї діяльності та налагодження співпраці з провідними загальноросійськими інституціями. Із цією метою 8–9 вересня 1915 р. в Москві відбувся з'їзд представників польських організацій, на який прибуло близько 200 делегатів. Головував на зібранні керівник Польського товариства допомоги жертвам війни В.Жуковський. Із доповідями на ньому виступили В.Грабський – від ЦГК, Г.Свенцицький – від ПТДЖВ та 12 представників із місць. У результаті обговорення було ухвалено рішення щодо об'єднання діяльності польських і російських комітетів допомоги біженцям, за умови збереження першими своєї автономії¹¹⁵. Також було засновано Раду з'їздів польських організацій допомоги жертвам війни – структуру, котра мала координувати діяльність усіх організацій поляків, що надавали допомогу польським біженцям на теренах Російської імперії. До її складу ввійшли представники ЦГК, ПТДЖВ, Польського комітету в Москві¹¹⁶, Польського львівського комітету, Польського комітету санітарної допомоги, римо-католицьких благодійних товариств¹¹⁷.

Про об'єднавчі процеси до певної міри можна говорити й на місцевому рівні. Доволі потужною структурою була Київська окружна рада ПТДЖВ,

¹⁰⁸ ДАХО. – Ф.18. – Оп.21. – Спр.16. – Арк.6, 24–29.

¹⁰⁹ Там само. – Арк.32–32 зв.

¹¹⁰ Там само. – Ф.29. – Оп.1. – Спр.700. – Арк.1; Спр.16. – Арк.48.

¹¹¹ Просьба бюро помощи беженцам евреям // Одесский листок. – 1915. – 30 августа.

¹¹² Помощь земства беженцам // Екатеринославская земская газета. – 1915. – 4 августа.

¹¹³ ДАХО. – Ф.45. – Оп.1. – Спр.3537. – Арк.51.

¹¹⁴ Там само. – Ф.992. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.2.

¹¹⁵ Помощь беженцам // Южное слово. – 1915. – 11 августа.

¹¹⁶ *Najdus W.* Polacy w rewolucji 1917 roku. – Warszawa, 1967. – S.84–85.

¹¹⁷ *Лихачова Т.М.* Польські біженці в Росії (серпень 1914 р. – листопад 1917 р.). – С.124.

яка координувала діяльність польських комітетів на теренах п'яти губерній – Київської, Волинської, Подільської, Полтавської та Чернігівської. В Одесі дві польські інституції – місцеві відділення Товариства допомоги бідним сім'ям поляків і ПТДЖВ – об'єднали свою діяльність під егідою Одеського відділення польських товариств допомоги жертвам війни¹¹⁸. Місцева газета з цього приводу писала: «Приємно відзначити тенденцію до спільної, солідарної діяльності, що проявляється в місцевих комітетах допомоги біженцям. Польський, єврейський комітети з багатьох питань об'єднуються з Тетянинським комітетом»¹¹⁹. На Полтавщині діяли об'єднані прибалтійські комітети¹²⁰. У Катеринославі при губернському відділенні Тетянинського комітету представники російського, польського відділення ЦГК, литовського, латиського та єврейського комітетів утворили Раду об'єднаних національних організацій із надання допомоги біженцям. Керував її роботою І.Кречетович, а секретарем працював Д.Шмарґонер¹²¹.

В окремих місцевостях для підтримки етнічних біженців, які становили там зовсім незначний відсоток, було започатковано спеціальні комітети. У межах Росії діяло 11 інституцій допомоги вірменським вигнанцям, причому 2 з них – в Україні¹²². У Луганську Катеринославської губернії на їх опікуванні перебувало 123 вірменських біженця¹²³, а у Харкові (керівник – представник міської громади С.Самуелян) – 87 осіб¹²⁴. Офіційна влада покладалась у цій справі саме на місцевих вірмен із тим, щоби звільнити себе ще й від цього тягарю¹²⁵. У поодиноких випадках комітети створювалися для опікування й інших незначних груп біженців. Наприклад, у Харкові під наглядом чеського комітету перебувало 111 біженців¹²⁶. Також слід назвати й комітет допомоги сербським біженцям, який було засновано в Єлисаветграді, де тимчасово перебувало понад 1000 сербських вигнанців¹²⁷.

Осібню в переліку етнічних комітетів допомоги біженцям перебували українські інституції. Їх офіційне затвердження супроводжувалося значними труднощами, позаяк імперська влада, обіцяючи, наприклад, полякам автономію та широко підтримуючи їхні організації, навіть припустити не могла чогось подібного щодо українства. Негативним аспектом у цьому виступала відсутність на загальноросійському рівні благодійної структури, яка займалася б опікою українських вигнанців і була представлена в Особливій нараді з облаштування біженців. Відтак, можна поставити під сумнів висновки деяких сучасних

¹¹⁸ Хроника // Югобеженец. – 1915. – 1 ноября.

¹¹⁹ Беженцы в Одессе // Одесский листок. – 1915. – 11 августа.

¹²⁰ Жванко Л. Біженці Першої світової війни на Полтавщині (1915–1916 рр.) // П'ята Полтавська наук. конф. з істор. краєзнавства: Мат. доп. і повідом., 3–4 грудня 2003 р. – Полтава, 2003. – С.122.

¹²¹ Труды Харьковского областного съезда Всероссийского союза городов... – С.10–12.

¹²² *Ślodkowski W. Statystyczna księga wygnańców polskich...* – S.XV.

¹²³ Журнал засіданий Екатеринославского губернского земского собрания очередной сессии 1915 г. – Екатеринослав, 1916. – С.379–380.

¹²⁴ Труды Харьковского областного съезда Всероссийского союза городов... – С.66.

¹²⁵ Гатрелл П. Беженцы в России в период Первой мировой войны. – С.60.

¹²⁶ Ежемесячник Харьковского губернского отделения комитета её императорского высочества великой княжны Татьяны Николаевны. – Июль 1916 г. – С.31.

¹²⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.1216. – Оп.3. – Спр.109. – Арк.174.

вітчизняних дослідників, які наголошують на «пасивності та інертності» тогочасного українського загалу у відповідній царині¹²⁸. Українці Росії на початку ХХ ст. просто не мали змоги сповна розгорнути свою діяльність. П.Гетрелл, називаючи українських біженців «незручними» для шовіністичного суспільства Російської імперії, констатував:

«Активні екстремісти серед російських націоналістів опиралися будь-якій спробі звернути увагу на українську національність біженців. Представницьке Українське товариство викликало лють редактора “Спутника беженца”, коли воно виступило з вимогою перейменувати “Малоросійське товариство” на “Українське”, як нібито противагу російському народу. Проте його гнів і тривога не могли вплинути на те, що війна сприяла поширенню українських поглядів»¹²⁹.

У подібному ключі писав у своїх спогадах і Д.Дорошенко, аналізуючи подвизницьку діяльність українських діячів Києва на ниві опікування прибулих до міста біженців. Ще восени 1914 р. вони організували благодійний гурток. Навесні 1915 р., коли почали прибувати нові партії вигнанців, постало питання офіційного затвердження його діяльності:

«Але на весну виявилось, що треба конче легалізувати цей гурток, перетворити його на товариство, яке могло б одверто і скрізь збирати й добувати кошти, одним словом – утворити офіційний допомоговий український комітет. Про те, щоб дістати дозвіл на товариство під такою назвою – не було що й думати. Зате після довгих клопотів у травні 1915 р. уряд затвердив статут “Общества помощи населению Юга России, пострадавшему от военных действий”, що й було замаскованим українським комітетом»¹³⁰.

Отже, першою українською громадською організацією, покликаною опікуватися саме біженцями-співвітчизниками, слід визначити Товариство допомоги населенню Півдня Росії, яке постраждало від війни, відоме серед біженецького загалу як Товариство Півдня Росії. У травні 1915 р. його діяльність набула офіційного визнання. Відповідно до свого статуту фундація мала на меті надавати допомогу українцям, прямо чи опосередковано постраждалим від воєнних дій, і охоплювала території Бессарабської, Волинської, Київської, Катеринославської, Подільської, Таврійської, Херсонської, Холмської, Чернігівської губерній, а також Галичини й Буковини. Членами товариства могли бути особи різних статі та віросповідання, котрі співчували й виявляли готовність сприяти реалізації його завдань¹³¹. Головою на перших загальних збо-

¹²⁸ Див., напр.: *Загребельна Н.* Велика війна: українство і благодійність (1914–1917 рр.). – С.62; *Й ж.* Провідні гуманітарні громадські організації в Україні у період Першої світової війни... – С.266; *Лазанська Т.І.* Становище біженців в роки Першої світової війни // *Проблеми історії України XIX – початку ХХ ст.* – Вип.ХVI. – К., 2009. – С.233.

¹²⁹ *Гетрелл П.* Беженцы в России в период Первой мировой войны. – С.64.

¹³⁰ *Дорошенко Д.І.* Мої спогади про недавнє минуле (1914–1920 рр.). – К., 2007. – С.47.

¹³¹ *Хроника // Юго-Западный край.* – 1915. – 24 июля.

рах було обрано директора Київської філії Державного банку Я.Ігнатовича, заступником – Д.Дорошенка, а секретарем – М.Ішуніну, у помешканні якої й розмістилася канцелярія організації¹³². Активну участь в її роботі брала українська студентська молодь. Восени 1915 р. у складі товариства нараховувалося близько 300 членів, котрі працювали в одеському, чернігівському, черкаському відділеннях¹³³.

На зразок київського «заснувалося таке ж саме українське товариство в Москві»¹³⁴. Фундаторами Московського товариства допомоги населенню південних губерній Росії, постраждалому від воєнних дій, виступили представники тамтешньої громади – артисти імператорських театрів І.Алчевський і Ф.Павловський, Н.Кошиць, одна з найвидатніших камерних співачок ХХ ст., у той час артистка Московської опери О.Зиміна, присяжні повірені Ф.Рахинський і З.Моргуліс, спадковий дворянин Є.Козинцев¹³⁵. 7 вересня 1915 р. московський градоначальник затвердив статут товариства. Його метою проголошувалося надання допомоги постраждалому від війни населенню Бессарабської, Волинської, Київської, Подільської, Полтавської та Чернігівської губерній, а також Галичини й Буковини¹³⁶. Для отримання коштів організація мала право влаштовувати різні благодійні заходи, збирати пожертви. Для керівництва окремими напрямками своєї діяльності члени товариства могли створювати спеціальні комісії та обирати вповноважених¹³⁷.

Одним із його місцевих осередків стало Харківське товариство з надання допомоги малоросійському населенню, постраждалому від воєнних дій, процес відкриття котрого був досить тривалим, розтягнувшись на майже десять місяців. Отже, 15 вересня 1915 р. губернатор М.Протасєв отримав прохання від лікаря Ф.Піснячевського та дворянина К.Бич-Лубенського щодо надання дозволу на відкриття в місті цього товариства¹³⁸. У зверненні зазначалися причини:

«Велику й усезростаючу скруту переживають нині біженці з польських, литовських і малоросійських губерній, яка задовольняється по можливості не тільки урядовою допомогою, а й приватними організаціями з дозволу уряду. Ці організації – єврейські, польські, латиські комітети – якщо не винятково, то, головним чином, на підставі природних рис людини задовольняють потреби своїх земляків [...]. Що ж стосується біженців малоросійського походження, то вони у цьому сенсі поставлені у значно гірші умови, адже позбавлені у важку хвилину підтримки братньої руки своїх земляків. Ідучи за покликом серця [...], ми хочемо виконати свій моральний і людський обов'язок перед Батьківщиною у часи її великих страждань і надати широку

¹³² *Дорошенко Д.І.* Мої спогади про недавнє минуле (1914–1920 рр.). – С.47–48.

¹³³ *Сердюк О.В.* Біженство в Україні під час Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початок ХХ ст. – Вип.ІV. – К., 2002. – С.112; *Загребельна Н.І.* Провідні гуманітарні громадські організації в Україні у період Першої світової війни... – С.266.

¹³⁴ *Дорошенко Д.І.* Мої спогади про недавнє минуле (1914–1920 рр.). – С.77.

¹³⁵ ДАХО. – Ф.29. – Оп.1. – Спр.807. – Арк.7.

¹³⁶ Там само. – Арк.3.

¹³⁷ Там само. – Арк.3 зв.

¹³⁸ Там само. – Спр.693. – Арк.5.

громадську допомогу нашим біженцям шляхом заснування за-проєктованого товариства – поставити малоросійських біженців у таке ж становище, що й біженців євреїв, поляків, латишів»¹³⁹.

Автори прохання визначили й конкретне завдання товариства – організація систематичної допомоги українським вигнанцям із Волині, Поділля, Київщини, Полтавщини, Херсонщини, що «дасть змогу принести свою посильну допомогу урядові в його турботах про біженців»¹⁴⁰. На розгляд губернаторові також було передано два примірники статуту товариства.

Одночасно місцеві українські діячі налагоджували співпрацю з Московським товариством допомоги населенню південних губерній Росії, постраждалому від воєнних дій. У результаті було заплановано відкрити у Харкові його комісію, яка мала займатися підтримкою біженців-українців. 5 лютого 1916 р. харків'яни провели своє установче засідання, де було обрано президію. Головою комісії став колезький радник дворянин Є.Сердюк, його заступником – К.Бич-Лубенський, скарбником – статський радник Я.Бобрук, секретаркою – дворянка Н.Рачинська, членами – дворянки М.Батюшкова та К.Базкевич¹⁴¹. 9 лютого голова московського товариства направив до харківського губернатора М.Оболенського заяву, в якій доводив до відома, що у Харкові утворено представництво – Комісію при комітеті Московського товариства допомоги населенню південних губерній Росії, постраждалому від воєнних дій, а також прохання надавати зазначеним особам усіляке сприяння¹⁴². Упродовж березня 1916 р. усі члени комісії пройшли перевірку на предмет «політичної благонадійності». Урешті-решт, 23 березня харківський поліцмейстер направив до губернського у справах товариств і спілок присутствія висновок, в якому констатовалося: «Зазначені особи за час проживання у місті Харкові під судом і слідством не перебували й не перебувають, поведінка та моральні риси хороші, ні у чому протиправному помічені не були»¹⁴³.

25 червня 1916 р. на засіданні губернського у справах товариств і спілок присутствія було розглянуто питання реєстрації товариства та затвердження його статуту. У результаті обговорень ухвалили внести зазначену інституцію до переліку створених 1916 р. у Харківській губернії товариств та затвердити її статут¹⁴⁴. І, нарешті, 13 липня місцевий губернатор надав свій дозвіл. Отже, у Харкові з'явилася громадська організація, метою якою стало надання допомоги українським біженцям.

Таким чином, під час Першої світової війни на українських теренах було створено мережу відділень допомоги біженцям провідних польських, латиських, литовських, єврейських етнічних комітетів, які поширювали свої повноваження на всі тилові губернії Російської імперії. Їхні місцеві представництва не лише забезпечували матеріальні потреби, а й відіграли у середовищі евакуйованих консолідуючу роль. Створення цих відділень відбувалося

¹³⁹ ДАХО. – Спр.693. – Арк.5–5 зв.

¹⁴⁰ Там само. – Арк.5 зв.

¹⁴¹ Там само. – Спр.807. – Арк.1, 11.

¹⁴² Там само. – Арк.1–1 зв.

¹⁴³ Там само. – Арк.11.

¹⁴⁴ Там само. – Спр.693. – Арк.1, 4.

у всіх українських губерніях і часто залежало від активності етнічних громад. Відтворення процесу їх формування проілюстровано на прикладі діяльності польської та латиської громад Харкова, оскільки саме у Харківському обласному державному архіві доволі повно збережено документи з окресленої проблематики. Особливе місце у справі формування етнічних комітетів посідали українські інституції допомоги біженцям, відкриття яких супроводжувалося значними ускладненнями, але водночас свідчило про зростання національної самоідентифікації суспільства.

In the article, on the basis of wide circle of sources, the process of creating a network of ethnic Committee for Refugees World War I, who have found temporary shelter in the Ukrainian lands of the Russian Empire.

Keywords: *World War I, ethnic committees, refugees, Russian Empire, assistance to refugees.*

